

hegyn újászületett Izsák talált rá a szívében.” (159.) Én úgy gondolom, hogy a szív (lév) birodalma hatalmasabb még az emlékezeténél is, de ott egészen bizonyosan csak Ábrahám és Izsák közös egyetlen Istene uralkodik.

Rugási Gyula

ÚJRAGONDOLT MAGYAR TÖRTÉNELEM

Gyáni Gábor–Kövér György:

*Magyarország társadalomtörténete
a reformkortól a második világháborúig*

Második, javított kiadás

Osiris, 2001. 395 oldal, 2780 Ft

Bár Gyáni Gábor és Kövér György modern magyar társadalomtörténetét a könyv első, 1998-as kiadása óta igencsak sokszor forgattam már, mégis most, e recenzió megírására készülve fogtam első ízben úgy neki a könyv – pontosabban: a frissen megjelent javított kiadás – szisztematikus elolvasásának, hogy azt ne mint a társadalomkutató érvelését itt vagy ott megtámogató hivatkozások fontos és megbízható tárházát, ne is mint hasznos tényismeretek enciklopédikus forrását tekintsem, hanem annak vegyem, aminek szerzői szánták: az egyetemi oktatást – mindenekelőtt a szociológusképzést – szolgáló *tankönyvnek*. S ha már ezt a szemüveget öltöttem magamra, akkor a könyvbírálat előtttem álló feladatának logikája diktálta, hogy mielőtt a munka méltatásába és – részben – vitatásába fognék, mintegy orientációul feltegyem magamnak a kérdést: vajon ugyanolyan kritériumok vezetnek-e bennünket egy munka megítélésében, ha szakkönyvként, illetve ha tankönyvként olvassuk? Vagy másként és egyszerűbben: mitől lesz egy könyvből *tankönyv*? Persze a kérdésre látszólag egyszerű a válasz, hiszen könnyedén mondhatnánk: *tankönyv* az olyan könyvből lesz, amit szerzője annak írt. De ha jobban belegondolunk, mindjárt rájövünk, hogy a képlet ennél azért egy kissé bonyolultabb. Mert egyrészt jó néhány példát tudunk, amikor egy mű anélkül tett szert tartós tankönyvi pályafutásra, hogy

írója akár csak egy röpké álmódoszás erejéig ilyesfajta karriert szánt volna neki – gondolhatunk akár Szerb Antalnak a magyar és a világirodalom legnagyobb teljesítményeit összefoglaló könyveire (a MAGYAR IRODALOM-ra, illetve a VILÁGIRODALOM-ra), a hazai szociológiát – és különösen a szociológusképzést – a magyar fordítás megjelenése idején forradalmasító klasszikus munkára, Max Weber *GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM* című könyvére, Szűcs Jenőnek a történeszeket, szociológusokat, közgazdászokat, de a szélesebb nagyközönséget is lázba hozó *VÁZLAT-ÁRA* (*VÁZLAT EURÓPA HÁROM TÖRTÉNETI RÉGIÓJÁRÓL*) vagy Bibó Istvánnak a kelet-európai társadalmak fejlődéstörténetének megbícsklásait és az európai civilizáció főáramából való kiszakadásukat felgöngyölítő nagy hatású történelmi esszéjére, *A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA*-ra stb. Másfelől pedig ott van a fordított helyzet is: könyvek, amelyek kifejezetten tankönyvhasználati céllal születtek, de az oktatás vérkeringésébe mégsem kerültek be, vagy mert megjelenésük pillanata nem volt jó, vagy mert szerző és közeg nem talált egymásra, vagy mert a munka nem illeszkedett az akadémikus társadalomtudomány éppen érvényesnek kikiáltott tudásátadási struktúrájába és az oktatás uralkodó diatijába. Ez utóbbi tekintetben főleg külföldi példák idézhetők: mind német, mind francia földön, sőt kisebb hatóságárban Angliában is nagy hagyománya van annak, hogy neves professzorok egyetemi előadásai nyomtatásban, könyv alakban is napvilágot látnak. S e munkák ugyan a szakma fontos hivatkozási bázisául szolgálnak, sőt egy-egy részletükkel maga a diákság is megismerkedik, a kérdéses könyvek mint egységes egészek mégsem lesznek a szó szoros értelmében vett tankönyvek – az oktatás logikája a megjelenés után valahogy másfelé kanyarodik. Így történt ez például Max Weber *A POLITIKA MINT HIVATÁS*, illetve *A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS* címmel könyv alakban közreadott két nagy híru előadásával, a nemrégiben elhunyt Pierre Bourdieu szociológiai ismeretelméleti kurzusával vagy a neves angol társadalomtudós és szociálpolitikus, Richard Titmuss ama kötetével, amelyben a második világháború utáni jóléti államok politikai-filozófiai alapvetéseit összefoglaló négy nagy előadását tette közzé. Van aztán persze a szerencsés egybeesés esete is: a szerző tankönyvnek szánja

művét, és azt a közönség is akként fogadja. De ha ez utóbbi – látjuk – semmiképp sem a norma, akkor a kérdés továbbra is kérdés marad: mitől lesz egy könyvből tankönyv? Továbbá: vajon attól, hogy egy könyv szakmailag jó, egyúttal jó-e mint tankönyv is? Mik a kétféle minősítés alapjai?

E kérdések kimerítő megválaszolása nyilván számos munka szakmai és azzal párhuzamos didaktikai elemzését követelné meg, és messze meghaladná mind a recenzens személyes kompetenciáját, mind e könyvbírálat akár kitágított értelemben vett kereteit. Mindezen túl az alapos válaszadáshoz a kellő empirikus alapok is hiányoznak. Hiszen miközben a Gyáni–Kövér-munkát jegyző Osiris Kiadó egyik legfőbb profiljává fejlesztette magas színvonalú társadalomtudományi tankönyvek megjelentetését, és ezzel egyidejűleg más kiadók is újtukra bocsátottak fontos alapkönyvsorozatokat, a legkülönbözőbb egyetemi tanzsékek és munkacsoportok pedig kézikönyvek és szöveggyűjtemények garmadájjal árasztották el a felsőoktatás piacát, aközben mindmáig legfeljebb szórványos benyomásaink lehetnek arról, hogy a hirtelen jött gazdagság milyen lenyomatot hagyott a kiművelni szándékozott emberfökön – az egyetemi diákságon. Nem tudjuk, hogy a bő választék a tájékozódás és művelődés szabadságát hozta-e magával, vagy éppenséggel az anarchia és orientációvesztés forrásává vált. És nem tudjuk azt sem, hogy az „ahány ház, annyi tankönyv” kiadási stratégiája az ifjúság elméleti tudásának megalapozottabbá tételét és intellektuális iskolák lassú kiérlelődését segítette-e elő, vagy inkább a zárt ideológiai kasztok szellemi életünkben nagy múltra visszatekintő tradícióját és a vele párosuló szegregációt építette be a formálódó fiatal értelmiség kulturális élményanyagába. Mindezt egyszer talán érdemes volna közelebbről megvizsgálni, és a tanszabadságot a lehető legszélesebben értelmező rendszerváltó évtized értékekkel és kétségekkel egyaránt átitatott tapasztalatai nyomán egységes oktatási program keretébe foglalni, amit egy-egy diszciplína legkiválóbbjai a könyvkiadásban, a katedrákon, a szemináriumi szobákban és később, a diplomák hasznosulásában célként fel tudnak vázolni.

A Gyáni–Kövér-könyv előtörténete, a nyomtatásban immár másodjára megjelentetett munka kimagasló erényei és a javított kiadás-

ban is megoldatlanul hagyott gyengéi, valamint az a szerencsés helyzet, hogy a recenzens maga is része volt annak a hosszú folyamatnak, amelynek egyik legfontosabb állomásként a társadalomtörténet mint a szociológusképzés alaptantárgyainak egyike polgárjogot, sőt vezető szerepet nyert az oktatásban, némi lehetőséget teremt arra, hogy legalább egyetlen diszciplína tekintetében kissé közelebb kerüljünk az előbbieken feltett kérdéssor megválaszolásához. S minthogy a szociológia nyolcvanas évekbéli válsága a magyar társadalomról való gondolkodás általános válságát tükrözte, ez a kis szakmatörténeti visszaemlékezés talán néhány általánosabb tanulsággal is szolgálhat majd.

Mint arról könyvünk rövid előszavában maguk a szerzők is említést tesznek, a társadalomtörténet szisztematikusan a nyolcvanas–kilencvenes évtized fordulóján került sor. A kezdeményezés a szociológusok oldaláról indult, akik körében ezekben az években sokoldalú vita folyt az eladdig konszenzuálisnak tekintett elméleti és módszertani keretek hirtelen kiürüléséről, az orientációs elbizonytalanodásról és a diszciplína által adott egyidejű társadalommagyarázatok elégtelen voltáról – röviden a szakma válságáról. A vitának nagy teret szentelő *Replika* és *BUKSZ* hasábjain nyomtatásban is megjelent elemző tanulmányok csak a jéghegy csúcsát jelezték: a szakma részben hasadáson állapottban volt (ami később markánsan eltérő arculatú és filozófiai társadalomkutatási intézmények színre lépésében öltött testet), részben az újrafogalmazandó identitás megtalálásának izgalma hevítette. Az utóbbi probléma főleg a kritikai irányok képviselőit tartotta feszültségben. Akkori vitánk középpontjában részben a korszak új kihívásaiból a szociológiára háruló feladatok, részben a marxizmus alkonyát követő elméleti (z)űrben ühatatlanul előkerülő fogalmi-módszertani útkeresések álltak. Anélkül, hogy a felvetődő problémák teljes skáláját felidéz-ném, annyit talán érdemes kiemelni, hogy a társadalomtörténeti megközelítés iránt látszólag különösebb előzmények nélkül fellángoló igény háttérben éppen e kétfajta – eltérő forrásból táplálkozó – bizonytalanság egymásra vetülése állott. A társadalomtörténet ugyanis választ ígért a kor legégetőbb kérdéseire, a polgárosodás és a modern európai civilizáció véráramába való újra bekapcsolódás problé-

máira. Egyúttal viszont azzal is kecsgetett, hogy a szociológia szemszögéből újraértelmezett múlt, illetve a belőle továbbvezethető trendek felvázolásával a szakma mintegy megválthatja magát ama legklasszikusabb kötelezettsége alól, hogy hiteles leírását és magyarázatát adja az egyidejű társadalomszerkezet felépítésének és alapvető működési mechanizmusainak. A társadalomtörténet kínálta analógiák és jelenkori újra interpretálásuk révén felcsillant tehát a remény, hogy a talaját vesztett szociológia mégiscsak újra megtalálhatja önmagát: azzal, hogy nagyívű történelmi panorámát fest a polgári modernizáció másfél száz éves múltjának megtörve továbbvitt folyamatairól, fontos és újszerű hozzájárulást nyújthat az „átmenet” kérdéseinek tudományos magyarázatához, s ezzel egyszerűsmind ki is köszörülheti az önbizalmán és társadalmi reputációján esett csorbát. Mindez elegendő ok volt arra, hogy a szociológusok az új szaktudományban ne a vetélytársat, hanem inkább a megmentőt lássák, és minden eszközzel a társadalomtörténetnek mint önálló diszciplínának az akadémiai hierarchiába való gyors beillesztésén fáradozzanak.

A szociológusszakma mégoly sokrétű, ám tisztán akadémikus érdekeltsége azonban önmagában nem lett volna elegendő. A sikerhez az is kellett, hogy éppen ezekben az években és éppen a rendszerváltás nagy töménységgel felszínre törő társadalmi konfliktusainak kezelésére a szociológusképzésben jelentős súlyponteltolódás következzen be a gyakorlati „terápiás” alkalmazások, mindenekelőtt a szociálpolitika és a szociális munka irányába. Sajátos módon ez a szakmai átrendeződés a társadalomtörténet oktatását az egyetemi képzés egyik sarokkövévé emelte. Az alkalmazott szociológia fiatal szakemberei ugyanis egyre-másra szembekerültek egy új, ám annál alapvetőbb problémakörrel, a *kulturális másságnak* a szabaddá vált határok között hirtelen éles társadalmi összeütközések sorát kiváltó jelenségkörével. Terepmunkáik közepette mindegyre tapasztalniuk kellett, hogy a szegények, a cigány közösségek, a hajléktalanszállók lakói, a társadalom peremére sodródtak, a földkerekség minden tájáról érkező menekültek, a drogereskedelem és -fogyasztás köré szerveződő csoportok, a többé szabadságuktól meg nem fosztható krónikus alkoholisták és a másságot megtestesítő „többiek” megannyi

zárt csoportja a mindennapok minden vetületében markánsan és szembeszökően más viselkedési, kommunikációs és érintkezési szabályokat érvényesít, más tradíciókat, szimbólumvilágokat és életforma-törekvéseket mozgósít, mint a középosztályi értékeket képviselő segítő szakember – nem is szólva a mögötte tudható és őt a beavatkozás hatalmával felruházó normaképző többségi társadalomról. Ugyanakkor a többségi és kisebbségi kultúrák napi találkozása nem egymás semleges tudomásulvételével zajlott, hanem mind gyakrabban kisebb helyi polgárháborúba torkolló konfliktusok kísérték. Ilyen körülmények között az iskolapadból kikerülő fiatal konfliktuskezelő szakemberek professzionális munkája az érintettek szemében egyre diszfunkcionálisabbnak tűnt, ők maguk pedig rendre személyes kudarcként és vereségként élték meg, hogy a legjobb szándéktól vezérelt tanácsaik és tetteik több kárt, mint hasznot hajtanak klienseik életében, és közvetítő szerepük mind egyre a kiszolgáltatottság elmélyülésének forrása lesz.

Azonban bármilyen élő és sűrű volt is az itt vázolt probléma a mindennapi gyakorlatban, a kulturális másság természetéről, fogalmi értelmezéséről és – főleg – az emberi méltóságot tiszteletben tartó kezelésmódjairól a marxista alapú felsőoktatási képzés egészen a rendszerváltásig nemigen vett tudomást. Így azután nem csoda, hogy maga a problémakör is a föld alá szorult (és az sem véletlen, hogy arról még a nyolcvanas években is mindössze egyetlen alternatív oktatási fórumon, a híressé vált SZETA-szemináriumokon lehetett elméleti keretbe foglalt és rendszerezett ismeretekre szert tenni). Sőt mi több, a hivatalos társadalomtudományi képzések színpadáról még a közelítő jellegű stúdiumok is hiányoztak. Nem lévén antropológiaoktatás, nem lévén egyetemi képviselő a behaviorista pszichológiának, nem lévén akadémiai betagozódása (sőt még magyar megnevezése sem!) a nyugati világban „cultural studies”, illetve „gender studies” néven jegyzett új diszciplínáknak, csaknem természetes fejleményként adódott, hogy a tágan értelmezett kultúra kérdései iránti megélt érdeklődés ott tört utat magának, ahol az adott viszonyok között tudott – ez pedig a történetképzés volt. Azzal, hogy a *hagyomány* a történettudomány legitím, mi több, centrális kategóriája, a terep szinte felkínálta magát: el-

vi alapokon nehezen volt ugyanis kétségbe vonható, hogy jó ajtón kopogtatnak mindazok, akik éppen a történészekről kérik számon a *kultúrák* továbbörökítésének és tradícióvá emelésének behatóbb vizsgálatát.

Így esett, hogy a kultúra kérdéseinek újrafelfedezése szinte feszítő erővel kényszerítette ki a történettudomány határainak kitágítását: magyarán azt, hogy a diszciplína minden ismert merevsége ellenére „szabad” jelzést adjon egy új történeti stúdium, a társadalomtörténet önálló szaktudományként való elismeretésének. Nem volt és ma sincs persze előírt recept arra, hogy mit is kell ezen az új stúdiumon értenünk. De a történettudomány kereteinek kitágításán és a két szakma közötti híd megteremtésén fáradozó szociológusok szemszögéből mégis világos volt a lecke: az itt és most meghonosítandó társadalomtörténetnek hangsúlyosan az életformák, életviteli szokások, gyermeknevelési gyakorlatok, öltözködés- és lakásmódok, mindennapi fogyasztási szokások és ünnepi rituálék, vallásos és szekuláris hitek és politikai beállítódások stb. történeti alakulására, a tradíciók folytonosságára és a változások főbb motívumaira kell a reflektorfényt irányítania. Mindennek keretétől pedig – szólt az invitáció – kapaszkodókat kell nyújtania a magyar társadalom modernizációs sikereinek és kudarcainak értelmezéséhez, valamint a különböző korszakok hazai társadalomfejlődésében felmutatható polgári(as) teljesítmények megítéléséhez.

Bár a szociológusok cseppet sem rejtették tehát véka alá, hogy mit „várnak” a segítségül hívott új diszciplínától, a tánchoz a felkérés kevés, ha nincs alkalmas partner. De a társadalomtörténet mint a tudományok rendszerébe önjogán betagozódó új diszciplína meghonosítása iránt a történészek körében is épp ez idő tájt élénkült meg az érdeklődés. A motívumok – amint az a Gyáni-Kövér-könyv előszavából, valamint az alapítóként általuk (is) jegyzett Hajnal István-kör-Társadalomtörténeti Egyesület dokumentumaiból kiderül – részben hasonlóak voltak a szociológusokéihoz, részben a hazai történészszakma évtizedes megoldatlan problémáiból fakadtak. Ami közös volt, az a marxizmus zavaró, ám egyúttal kihívó öröksége. Az osztályharcoknak az elmúlt másfél száz esztendő hazai társadalomfejlődésére igencsak nehezen és erőltetetten alkalmazha-

tó története a sutba került s friss szemű újraértelmezésre, valamint új elméleti megközelítésre vártak e történet olyan fontos fordulóit, mint a kiegyezés, a Trianon utáni újra berendezkedés vagy a Horthy-kor modernizációs törekvései. A marxista keretből való kiszabadulás ugyanakkor élesebb megvilágításba helyezte a hazai történettudomány mélylégi konzervativizmusát, azt, amit a szerzők – egy korai dolgozatukat idézve – így összegeznek: „...a társadalom egyéb tevékenységi szféráinak, illetve objektívációrendszereinek kutatási gyakorlata nem – vagy csak késsve – követte a gazdaságtörténetet fejlődésében. [...] Ennek megfelelően kevésbé hasznosíthatta mindazt a módszertani, néha még szemléleti eredményt is, amelyet egyes polgári történeti irányzatok (pl. a francia *Annales* és köre) felhalmoztak”. (7.) Ahogy azután a könyv elméleti és módszertani fejezeteinek lapjairól részleteiben is rekonstruálhatjuk, a megvalósítandó program igencsak sokrétű volt. A történettudomány saját szükségletei felől nézve az új diszciplínára várt tehát, hogy orientációt nyújtson a kikezdett marxista kapaszkodók helyett; hogy új módszereket és új szemléletmódot honosítson meg a történettudomány szakmai arzenáljában (és ezzel elvégezze a nyugati történettudomány új eredményeihez való felzárkózás összdiszciplináris feladatát); hogy egyensúlyt teremtsen az intézmények felől közelítő makroszintű történelemértelmezés és az alulról építkező mikrotörténelem között; hogy ez utóbbi szemszögéből újraírja az elmúlt évszázadok eseményeit és folyamatait; valamint hogy ablakot nyisson eddig nem vagy alig vizsgált területekre, és a gazdaság, a politika, a kultúra nagy folyamatai mellé felzárkóztassa az egyének és családok élettörténeteinek tudományos igényű értelmezését is.

A közelítések és feladatok egyszerű egymás mellé állításából is kiviláglik: a szociológusok és a történészek nem egészen *ugyanarról* a társadalomtörténetről beszéltek. Miközben mindkét szakterület megújulást és legégetőbb problémáira legalább átmeneti gyógyfirt remélt a *maga képére formált* társadalomtörténettől, a hangsúlyok körüli huzavona, illetve az eklekticizmus veszélye már kezdettől ott bujkált a két szakma e sajátos házasságában. Hogy a sokféle megfelelés mindenképpen teljesíthetetlen igényéből végül miféle kompromisszumok születnek majd, azt előre aligha jó-

solhatta meg bárki is. Egy évtized tapasztalata alapján azonban már világosan látszik, hogy a végül kikristályosodott – és a Gyáni–Kövérkönyvben a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tett – társadalomtörténeti stúdium belső építkezését kevésbé a házaságra lépő két diszciplína saját inherens kérdésfelvetéseitől vezérelt elvi megfontolások, mint inkább a stúdiumnak helyet adó szociológusképzés változó, ám mindenkor erősen gyakorlatias igényei formálták. Ezek az igények – mint alább bővebben is szó lesz róla – mind a történeti elbeszélés formáján, mind annak tartalmi súlypontjain ott hagyták a nyomukat, továbbá mély hatással voltak a tananyag – és a belőle deriválódó tankönyv – szerkezeti felépítésére, valamint az új diszciplína kompetenciahatárainak közelebbi meghatározására is.

E sokrétű hatásnak tudható talán be, hogy a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE formailag nehezen meghatározható könyv: sem nem a szó klasszikus értelmében vett, egyetlen gondolati ívre felfűzött didaktikus tankönyv, sem nem történeti monográfia, hanem leginkább sajátos érvelési technikával felépített tematikus tanulmányok gyűjteményének tekinthető. Bár a könyv két felének nagyobbik részét már címeik szerint is egymásra rímelő fejezetek alkotják, s bár a fejezetek egy-egy bekezdés erejéig itt-ott utalnak is egymásra, közelebről szemügyre véve kiviláglik, hogy valójában a reformkortól a második világháborúig terjedő időszak *egyes* társadalmi kérdéseihöz hozzátartozó, egymáshoz laza szálakkal kapcsolódó történeti esszék füzérével van dolgunk. Az egyes fejezetek – az „esszék” – a katedrán elmondott előadások lejegyzett szövegeinek alapulvételével megírt dolgozatok – mégpedig természetük szerint igen különböző dolgozatok. Vannak közöttük elméleti áttekintést nyújtók, vannak a történeti demográfia vagy a társadalomstatisztika legfrissebb eredményeit és szakmai dilemmáit bemutató módszertani diskussziók; vannak a társadalmi struktúra alapviszonyait értelmező szociológiai iskolák fő téziseivel polemizálók; és végül vannak egy-egy fontos szociológiai problémát – így a mobilitás vagy a politikai participáció kérdését – körüljáró klasszikus tudományos elemzések. Az esszéisztikus építkezésnek – illetve az alapul szolgáló verbális kifejezéseknek – az írásbe-

linél lazább szerkezete különösen a könyv első, a reformkortól az első világháborúig terjedő évtizedeket tárgyaló részét jellemzi (ez a rész Kövér György munkája). A Horthy-korszakot áttekintő – Gyáni Gábor nevével fémjelzett – második rész törzsanyaga (a korszak meghatározó társadalmi csoportjainak bemutatása) feszesebb egységbe rendeződik, ami köré fontos és értékes szatellitként csatlakoznak az életmód néhány jellemzőjét, a korabeli szociálpolitikai gondolkodás és gyakorlat fejlődését, illetve a politikai kultúra egyes kérdéseit tárgyaló miniesszék.

Egy tudományos munka esetében a tárgyalás esszéisztikus jellege önmagában persze sem nem erény, sem nem hiba. Arról legfeljebb annyi állítható, hogy könnyebben és készségebben ad utat egymással nehezen összebékíthető törekvések megvalósításának, mint a szigorúbb rendet és szerkezeti építkezést kívánó monografikus kifejtésmód. Az előbbiekben említett szakmai húzó- és nyomóerők egymásra vetülő hatását, a képzés kívánalmi által kikényszerített kompromisszumok lenyomatát és a könyv ezeknek betudható töredezettségét csak akkor tárhatjuk fel, ha a kifejtés formája mögött alaposabban szemügyre vesszük a Gyáni–Kövér-munka szerkezeti felépítését, valamint a könyvben kifejtett, illetve meg sem említett (társadalom)történeti problémák jegyzékét is.

Ami a szerkezeti felépítést illeti, a könyv első pillantásra szembeötlő sajátja a kronológus tárgyalásmód radikális elvetése. A társadalomfejlődés felől tekintve két nagy korszakkal van dolgunk – üzenik a szerzők –, e két korszak belső tagolása, az értelmes időhatárok felállítása azonban már részben szakmai ízlés, részben a mindenkor tárgyalt problémakör függvénye. Kövér György a belső tagolás relativisztikus voltának egy egész alfejezetet szentel, amelyben meggyőző módon bizonyítja, hogy a klasszikus történettudományi közelítésekben kitüntetetten kezelt intézményrendszeri változások bizonytalan, sőt sokszor hamis támpontokat nyújtanak a társadalomfejlődés értelmes korszakhatárainak kijelöléséhez. Így fogalmaz: „*Mindazzal azt szeretném hangsúlyozni, hogy az intézményrendszeri változások nagyon sok esetben nemcsak azért problematikusak társadalomtörténeti nézőpontból, mert vagy a politikátörténethez, vagy a gazdaságtörténethez kötődnek, és ezért*

nem vonatkoztathatók közvetlenül a társadalomtörténetre, hanem azért is, mert a társadalomtörténetben egy adott időpontban meghozott intézményrendszeri változás visszamenőleges vagy előre vonatkozó hatályú lehet.” (34.) Példák sorával igazolja, hogy az időhatárok kijelölése társadalomtörténeti szempontból egyetlen elvnek, az értelmes problémafelvetés elvének rendelhető alá. És ha így nézzük, akkor a történelmet nem kormányok és politikai pártok váltó-gazdaságaként, hanem nagyívű folyamatok „szobrászkémunkájának” lenyomataként látjuk magunk előtt. „A »nemzeti szabadságharc« és »közjogi kiegyezés« időbeli rögzítettsége egészen más meghatározottságokat emel ki a történész számára, mint a »relatív elmaradottság« felszámolásának vagy a »gyarmatias függéstől« a »kölcsonös függőségig« vezető útnak a bemutatása. Az elemzésbe vont különböző történeti időszakok kezelése közben természetesen az összetartozó szaklatat kívánjuk összecsomózni... Am a 19. század társadalmi dinamikáját a reformkortól az első világháborúig úgy szemléljük, mint valamifajta »lomha átalakulást« egy hosszadalmas és széles sodrású folyamatban, amelynek során a törvényhozók, miniszterek és hadvezérek törekvései ellenére a történetet a mindennapi cselekvők tehetetlenségi nyomatéka... egyéni és kollektív kezdeményezőkézsége uralja.” (35.)

Az ars poeticának is beillő mondatok világossá teszik a programot: adott a hazai polgári társadalomfejlődés bő százéves korszaka, amelyet kényszer szülte cezúraként kettévág ugyan egy világháború, ám amelyet mégis egyetlen tagban kell szemlélnünk ahhoz, hogy az éppen görcső alá vett jelenségek és folyamatok belső logikája szerint jelöljük ki a kifejtés fontos és kevésbé fontos időhatárait. A lényeg a vizsgálni kívánt problémák helyes megválasztása, amelyhez képest másodlagos jelentőségű a történeti tények szigorú időrendjének megtartása.

Bár e vonzó, ám módfelett nehezen kivitelezhető programmal a recenzens a legkevésbé sem vitázik, annak a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉ-ben testet öltött megvalósításával azonban már igen. Mert a történeti periodizáció szélsőséges relativizálása az okfejtés aligha igazolható hiányait és hézagait eredményezi. Nemigen védhető ugyanis, hogy a bő száz esztendőtfogó munka kifejtésre nem méltónak (azaz implicite: zárójelbe tehetőnek) minősít egy olyan, a korabeli magyar társadalmat minden ízében megrázó élménysort,

mint amilyen az első világháború, valamint az azt követő két forradalom volt. Az 1914–1919 közötti időszak mint valamiféle sorshatárt jelző, ám a szereplők részvételétől függetlenül végbement események fél évtizedes folyama persze számos vonatkozásban szóba kerül, okairól, illetve a háborúnak a magyar társadalomfejlődésre gyakorolt tartós, drámai és nem egy vonatkozásban máig kiheveretlen hatásairól azonban még hipotetikus kérdésfelvetés formájában sem olvashatunk a könyv lapjain. Így azután a világháború is, az ország kétharmadának elvesztésével járó trianoni békediktátum is az itt élők feje feletti, deus ex machina eseménysorként, amolyan külsőlegesen betüremkedő korszakként tagolja mind a történetet, mind magát a könyvet. Ennek következtében a Gyáni–Kövér–munkában valójában két polgári magyar társadalommal találkozunk. A könyv első feléből megismerünk egy világot, amit 1910 előtti Magyarországnak hívnak, a másodikból pedig egy másikat, amit Trianon utáninak, de hogy e két világnak mi köze volna egymáshoz, és „a mindennapi cselekvők tehetetlenségi nyomatéka”, illetve „egyéni és kollektív kezdeményezőkézsége” felől tekintve hogyan is mentek át egymásba, az nemigen derül ki. Így például nem tudjuk meg, hogy a világháborúnak a frontokon és a hátszországban tömegesen végigszenvedett élményei mi módon hatottak a különböző társadalmi rétegekbe és rendekbe tartozók életútjainak a két háború között bekövetkező módosulásaira és kanyarjaira; hogy a „békeidők” föld alatt munkáló társadalmi konfliktusainak – mindenekelőtt: a politikai vezetőrétegek magyar szupremácia-tudatának és fél szívvel gyakorolt korrupt liberalizmusának – milyen szerepe volt az ország korabeli és későbbi politikai kultúrájának alakulásában; hogy a korábbi évtizedek nemzeti-ségi kérdése a világháború révén miként torokkollott a hazai polgárosulásról később leválaszthatatlan nacionalizmusba és antiszemizmusba stb. – mindez ebben a tankönyvben homályban marad, pontosabban impresszionisztikusan kezelődik.

Persze a történész az időfolyamatot nem iktathatja ki az elemzésből. És nem teszi ezt a tankönyv szerzőpárosa sem. Mert ha a fentebb idézett – és a könyvben valóban konzekvensen követett – ars poeticának megfelelően, az éppen tárgyalt problémákör szempontjából egy-egy történelmi pillanatnak és/vagy periódus-

nak jelentősége van, akkor elének vetül tízhúsz esztendő vagy akár egy fél évszázad történetének idősíkjá is. (Példaként említhetjük az 1818–19-es forradalmi paraszttöszszefogás, majd egymás ellen uszulás tárgyalását, amelyet Gyáni Gábor igen érdekes megközelítésben, az osztályvonások és a rendies jelleg találkozásainak-ütközéseinek bemutatásával tár elének a két világháború közötti társadalomszerkezetet tárgyaló fejezetek egyikében.) Ha azonban a politika- és intézménytörténettel „mért” idő kevésbé fontos – mint például a több generációt átfogó mobilitási trendek felvázolásában –, akkor „annál rosszabb a tényeknek”, ha éppen a kérdéses időszakra estek.

Ennek az impresszionisztikus időkezelésnek betudhatóan a tankönyvnek van egy további meglehetősen problematikus, ám a munkának a hagyományos történetírással folytatott vitájából szervesen következő üzenete is. Ezt tréfásan a ló másik oldalára huppant társadalomképnek nevezhetjük. Mert miközben teljesen jogos a szerzők törekvése, hogy a történettudományt uraló intézmény- és politikatörténettel szemben bemutassák a folyamatok megannyi más arcát, az intézményeknek mint saját fejlődéstörténet nélküli és csupán passzív használatra szolgáló objektívációknak a megjelenítése nyilván nem állt szándékukban. De hiába: ha az elbeszélés fonalát kizárólag az éppen tárgyalt problémakör belső természete diktálja, ami mellől ugyanakkor hiányoznak a kérdést övező történeti ellensúlyok, akkor fennáll a veszély, hogy az intézmények és a társadalmi szereplők viszonyának ábrázolása furcsán egyoldalúvá sikeredik. Így történt ez például az iskolázás kérdésével. Miközben még a laikusok sem vitatják azt a történeti-szociológiai közhelyet, hogy az iskola a polgári társadalomfejlődés kulcsintézménye, ennek az intézménynek a bemutatását, a körülötte folyó osztály- és rendi küzdelmek történetét, az iskolázottságnak mint a társadalmi státus alapvető építőkövének tárgyalását, sőt az iskolázottsági szint változásainak (és nagy horderejű egyenlőtlenségei növekedésének) felvázolását hiába keressük a könyvben. Az iskolakérdés persze előkerül: ám kizárólag a mobilitás problémakörének alárendelt módon vetődik fel, mintegy a könyv korábbi lapjain centrális szerepkörben tárgyalt foglalkozásszerkezet előkészítő terepeként. Ráadásul a világháború előtti utolsó békeévek tablóját felrajzoló analí-

zis folytatás nélkül marad a két háború közötti időszakra nézve: azt a szerepet, amit az iskola rendszer játszik a könyv Kövér György által írt első felében, a számos modernizációs feladatot ellátó szociálpolitika veszi át a Gyáni Gábor nevéhez fűződő másodikban. S bár a történeti mondandó e sajátos „elharapásában” a két szerző korábbi kutatási érdeklődéseinek különbségeit érhetjük tetten, egy címe és tartalomjegyzéke szerint is holisztikusnak szánt *tankönyvben* az így létrejött egyensúlytalanságok aligha igazolhatók.

Mindeme problémák persze abból fakadnak, hogy a könyv – mint a hazai társadalomtörténet oktatásának egyelőre egyedüli forrása – a polgári magyar társadalomfejlődés százéves történetének mindenoldalú és kimerítő analizését ígéri. És bár a saját területén minden „első” munkára igen nagy nyomás nehezedik, hogy egy szuszra behozzon évtizedes lemaradásokat, valamint a szóba jöhető valamennyi felvethető kérdésre és szempontra adja meg az adott pillanatban érvényesnek és iránymutatónak tekinthető tudományos választ, mégis szerencsésebb lett volna, ha a Gyáni–Kövér szerzőpáros erőteljesebben ellenáll a kísértésnek, és ragaszkodik ahhoz, hogy könyve kizárólag arról szóljon, ami így, a mostani formában munkája nem is oly könnyen kihámozható törzsanyaga: *a polgári magyar társadalom „lomha” szerkezeti változásainak újragondolásáról*. Egy ilyen – a tárgyalás módjának és az anyag tagolásának még mindig igen nagy szabadságot biztosító – lehatárolás persze a nyugati teljesítmények kreatív adaptálását a legközvetlenebbül demonstráló demográfiai és településszociológiai fejezetek, valamint a fentebb „szatelikként” jellemzett politológiai vagy szociálpolitikai fejtegetések elhagyásával járt volna, ugyanakkor megkívánta volna a társadalmi struktúraelméletek bővebb kritikai bemutatását, valamint az iskolázási, foglalkozási mobilitási és életforma-fejzetek jelentős kibővítését és trendjeiknek a korszak egészére való továbbvitelét. Mindezen túl az átalakítás nyilván a könyv címének megváltoztatását is szükségessé tette volna. És bár ezzel a tankönyv talán távolabb kerül a katedrán elmondott előadásfüzértől, mégis jobban teljesítette volna didaktikai feladatát. Egyetlen nagy témájának körüljárása révén leszűkítette volna ama problémák körét, amelyeket egy holisztikus elbeszélésmódról törekvő munkától joggal

kérünk számon, továbbá fontos módszertani útmutatással is szolgált volna. Annak révén ugyanis lépésről lépésre bemutathatóvá vált volna, ami így legfeljebb a sorok közül olvasható ki: az nevezetesen, hogy az igényes társadalomtudomány miként tárgyal olyan problémákat, amelyek feltárásában egyelőre több a hipotetikus eszmefuttatásra épülő nyitott kérdés és a további tényfeltárást inspiráló program, mint a jól dokumentált és elméletileg is megtámogatott eredmény.

Minden eddig tárgyalt egyensúlytalanság, fogyatékoság és a könyv többfunkciós rendeltetésének betudható bizonytalanság ellenére a Gyáni–Kövér-munka nagy erénye, hogy ha olvasóként zárójelbe tesszük a kompromisszumok szüleit, kifejezetten az egyetemi előadók közönségének szánt fejezeteket, és figyelmünket kizárólag a könyv említett törzsanyagát jelentő társadalomszerkezeti részekre fordítjuk, akkor felfedezhetjük: e fejtegetésekben mégiscsak sok minden megvalósul abból, amit a mű egészére nézve fentebb hiányoltunk. A kérdéses fejezetek ugyanis a könyv legfeszesebben megkonstruált egységei, amelyek mind tartalmi, mind didaktikai szempontból példás módon feleltetik meg egymásnak a társadalmi struktúráról szóló elméleteket és azok megjelenítését a kutató számára forrásul szolgáló történeti statisztikákban, korabeli törvényhozási dokumentumokban, illetve az egykorú társadalmelemzők munkájában. A közelítés – ma divatos szóval élve – interaktív. Hol az uralkodó elméletek felől pillantunk rá az éppen vizsgált korszak társadalomszerkezetének a statisztikákból összerakható metszeteire, hol a korabeli népszámlálásoknak a mindenkori kormányokat és más politikai aktorokat döntéshozatalaikban – ha áttételekkel is, de – orientáló és ezért kitüntetett jelentőségű adatállományaiából igyekszik a kései elemző kibontani, hogy az akkor élők miféle osztatokban látták saját világukat, és hol húzták meg a legélesebb társadalmi választóvonalakat.

Ami az elméleti közelítések kérdését illeti, a könyv e fejezeteinek első számú vitapartnere persze a marxizmus. És ez szinte magától értődő. Kézenfekvő ugyanis, hogy ma és még sokáig a társadalomtudósoknak nemigen lehet fontosabb feladatuk e tájékon, mint hogy újra elbeszéljék (sőt egyúttal a saját kontextusukba visszahelyezzék) a különböző korszakok társad-

dalmi viszonyait és dinamikáit, és kibontsák, amit e viszonyok közül az osztály-hovatartozás, a rendies együvé tartozás, az etnikai és vallási kötelékek, illetve a politikai érdekazonosságok felhajtóerői tartottak össze. A kritikai tárgyalásmód tehát nem azt követeli, hogy a marxizmus füldövizével az osztályszempontú elemzés gyerekeit is kidobjuk, hanem azt, hogy a korabeli és későbbi konkurens társadalomelméletek kiinduló premisszáinak újragondolása révén megkíséreljük feltárni a társadalmi mozgatórugóknak azt az együttesét, amelynek bemutatása révén egy-egy korszak értelmezése az utólagos visszavetítés legkisebb önkénye mellett vihető véghez. A két szerző a történeti társadalomértelmezés és borotvaélen táncoló feladatát irigylésre méltó önkorlátozással és ugyanakkor nagy invenciózussággal oldja meg, amikor nyíltan elvetik az egyetlen társadalomelméletre felesküdő analízisek egyoldalúságát, és a maguk részéről az olvasó szabad (elmélet)választását lehetővé tevő, koncentrikus körökben haladó társadalomleírás mellett teszik le a voksot. A vitázva építkezés programját kristálytiszta formában fogalmazza meg Gyáni Gábor az általa írt könyvrész bevezető oldalain: „Mindenekelőtt a Horthy-kor társadalmi rétegződését és folyamatait taglalva igyekszünk elszakadni a marxista osztályelmélet szemléleti kereteitől. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy tagadjuk az osztály jellegű tagozódás empirikus tényeit. Ellenkezőleg, a jelenségre számos alkalommal külön is utalunk majd azzal együtt, hogy jelezzük: milyen formákat öltött és milyen következményekkel járt ez a fajta egyenlőtlenség. A társadalom osztály jellegű strukturálódási tendenciáját ugyanakkor úgy tekintjük, mint a magántulajdonon nyugvó, egyszersmind iparosodott (iparosodó) és urbanizált modern gazdasági-társadalmi szervezet természetes, de nem egyedül fontos megnyilvánulását. Tekintettel azonban arra, hogy a Trianon utáni Magyarország még a korabeli mércék szerint sem vált maradéktalanul modernné, már ezért sem képzelhető el, hogy az osztály fogalom segítségével hiánytalanul leírhatnánk annak rétegződését és feltárhatnánk a társadalmi-politikai folyamatok mozgatórugóit.” (196.)

Persze az állítás *ceteris paribus* érvényes a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉ-ben tárgyalt százéves időszak egészére, sőt a kiegyezéstől az első világháborúig tartó évtizedeknek az agrárvilág és a hajdani rendi szerveződés hagyatécai által uralt viszonyaira még inkább

áll, mint a két világháború közötti negyedszázadra. Ezért a bővebb elméleti kifejtés hiánya mellett is meggyőzőnek találjuk, ahogy – improvizált módon „egybeolvasva” a korszak statisztikáit és egykorú társadalomleírásait – Kövér György elénk tárja a tevékenységszerkezet, a vagyoni és jövedelmi viszonyok, valamint a rang és a presztízs társadalmi „elosztása” mentén kirajzolódó társadalmi tagozódás egymásra vetüléseit, s egyúttal teljesen új látószögben bemutatja a magyar társadalomfejlődés egyik legsajátosabb, sok tekintetben máig érvényes jellegzetességét: a társadalmi pozíció egyes metszetei közötti inkongruenciákat. A számos új történeti-szociológiai munka eredményeinek beemelésével megírt kitérő fejezetek a bemutatott tények apró bombáival vernek szét évtizedes történeti előítéleteket: megtudjuk, hogy távolról sem igaz, miszerint a közhivatalok kapui kizárólag a birtokait vesztett nemesség számára álltak volna nyitva; vagy hogy a századforduló mezőgazdasági társadalma olyan szélsőségesen sodródott volna a latifundiumok, illetve a teljes nincstelenség két pólusára, mint ahogyan azt a középiskolákban évtizedeken át tanították nekünk.

A két háború közötti társadalomszerkezet tárgyalása szervesen tovább fonja a könyv első részében kibontott szálakat – igaz, attól eltérő szerkezeti rendben teszi. Gyáni Gábor az érvényes társadalmi csoportosításokhoz alapvető korabeli munkákat vesz kiindulásul, mindegyiket Weis István HAZÁNK TÁRSADALOMRAJZÁ-T és Erdei Ferenc A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT című, kéziratban ránk maradt, 1976-os első közlése óta azonban nyomtatásban több alkalommal is megjelent tanulmányát. Az egykorú leírásokból, illetve a korabeli statisztikai számbavételek kategorizálási rendszeréből kiindulva, a társadalmi piramis tetején lévő elitek felől haladva mutatja be a húszas-harmincas évekre elpolgáricosodott arisztokráciát, az egyházi, katonai és tudáselitet, a klasszikus értelemben vett tulajdonos nagypolgárságot, majd a vitatható kontúrú középosztály úri és polgári köreit, a kispolgárságnak az iparosok, kereskedők és altisztek városias, illetve a birtokos parasztság által megtestesített agrárius csoportjait, végül az alsó osztályokba sorolódó széles agrárproletariátust, illetve a gyáripárban foglalkoztatott városi munkásságot. A bemutatás mindegyre hasz-

nosítja a társadalmi tagolódásnak a Kövér-féle részből már ismerős dimenzióit: azaz érzékeltes képet kapunk az egyes csoportok tipikus foglalkozásairól, vagyoni és jövedelmi viszonyairól, alapvető politikai beállítódásairól, valamint egy-egy adott réteget másoktól megkülönböztető viselkedési szabályairól és szimbólumrendszeréről.

Így röviden összefoglalva is kiviláglik talán, hogy aki ma nálunk valamit meg akar tudni a magyar társadalomfejlődés két fontos polgári korszakának jellegzetességeiről vagy, közelebbről, az egykorú társadalmi csoportok egyikének vagy másikának sajátos vonásairól, az nemigen kerülheti meg a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉ-T. A téma iránt érdeklődő olvasók manapság igencsak széles tábora csak hálás lehet a két szerzőnek: fogalmilag és logikailag tiszta érvelést, értő adatkezelést, alapos irodalomismeretet, részletes és meggyőző forráskritikát kap, továbbá – nem utolsósorban – élvezetes stílusban megírt, szellemes vitagondolatok gyűjteményét tartja a kezében. A könyvnek ezeket az értékeit szellemi közéletünk szemlátomást igen hamar felismerte. Így egyáltalában nem csoda, hogy már az első változat 1998-as megjelenése óta a munka szinte kötelező jelleggel ott szerepel a polgárság kérdéskörével foglalkozó nagyszámú hazai szociológiai, politológiai, sőt közgazdasági közlemény hivatkozási jegyzékében. Az tehát nem vitatható, hogy tudományos teljesítményként és a kutatói közösség szellemi gyarapodásához való hozzájárulásként a Gyáni-Kövér-könyv máris igen nagy, megérdemelt sikert tudhat magáénak.

Ha azonban egy pillanat erejéig szabad viszatérnem a recenzióm elején feltett kérdésre – arra tehát, hogy egy jó könyv egyúttal jó-e mint tankönyv is –, akkor értékelésem már egy kissé tartózkodóbb. És nem csupán a fentebb bemutatott egyoldalúságok és töredezettségek miatt, amelyek a kiegészítő irodalmak listájának gondos és célzott megválasztásával az oktatás folyamatában talán többé-kevésbé korrigálhatók. Hanem legfőként azért, mert Gyáni és Kövér kutatóként vallott szellemi liberalizmusa azt előfeltételezi, amit megépítenie kellene: a friss szemű, előítélet-mentes rápillantás egyenjogú partneri viszonyát. Csak-hogy a mai középiskolákból az egyetemekre kerülő tizennyolc-húsz évesek – mint azt az

utóbbi évek jó néhány vizsgálata kimutatta – a legjobb esetben is történelemtanárainknak a rendszerváltással felerősödött elméleti bizonytalanságait, ideológiai-politikai elfogultságait, illetve a tankönyvválasztás szabadságaként értelmezett anarchikus viszonyok közepette módfelett esetlegesen összeszedett történeti ismeretek kaleidoszkópszerű halmazát kapták útravalóul. Ilyen körülmények között viszont az egyenlő partneri viszony megteremtése elképzelhetetlen az ismerethiányok ledolgozása és bizonyos orientációs irányok kijelölése nélkül. Márpedig ha a Gyáni–Kövérmunkában fogyatékoságok mutatkoznak valahol, akkor azok – láttuk – éppen a szerkezet megbillenéseiben és a vonalvezetés teljes végigvitelének hiányaiban, illetve a történeti tények néhol túlon túl nagyvonalú kezelésében mutathatók ki. Persze jól tudom: zártságot, teljes körű gondolati megépítettséget és kohéziót számon kérni egy olyan friss tudományterület első átfogó termékén, amely területnek egyelőre a nap alatti helye is meglehetősen bizonytalan – kicsit igazságtalan és az „itt és most” körülményei iránt érzéketlen dolog. Sőt azt is tudom: a tökélyre törő vállalkozás kivitelezése ma teljesíthetetlen is lenne. Meg talán az is igaz, hogy a tudáselemek egyensúlyba hozatala – esetünkben a történelmi ismeretek terén végzendő felzárkóztatás – egyetemen *kívüli* feladat, aminek a felsőfokú tanulmányok megkezdésének előfeltételül szolgáló nulladik éves programok keretében volna a helye (már ha ilyen programok egyáltalában léteznének). Így hát kicsit igazságtalan dolog egy klasszikus egyetem klasszikus tudásértékek nevében fogant kurzusán és az ahhoz kapcsolódó tankönyvön számon kérni olyasmit, amit valójában az oktatás más szereplőinek – mindenekelőtt jól felkészült és önbizalomteli középiskolai történelemtanárok hadának – kellene elvégeznie. De a mai magyar valóság mégis az, ami: a feladat itt is, ott is elláthatlan. Ha pedig ez így van, akkor be kell látnunk: vannak idők, amelyek kifejezetten *nem kedveznek* a tankönyvírásnak – és a mostani évek ilyenek. Ilyen időkben viszont talán diák is, tanár is jobban jár, ha nem tankönyveket, hanem – egyszerűen – jó könyveket forgat. Az pedig reményeim szerint a fentiekből egyértelműen kiviláglik: ha lehámozzuk róla, amit a tankönyvírás ki nem kerülhető kényszerei és

kompromisszumai a Gyáni–Kövérmunkára ráraktak, és annak csak a polgári társadalomszerkezet változásait bemutató központi fejezeteire koncentrálnunk, akkor egyszerűen egy *jó könyv* áll előttünk. Így minden vitatható vonása ellenére a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉ-nek könyvszekrényünk jól szem előtt lévő és mindenkor könnyen hozzáférhető polcán van a helye.

Szalai Júlia

GOETHE REDIVIVUS

Johann Wolfgang Goethe: Nyugat-keleti díván
Huszonnégy költő fordítása
Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta
Halasi Zoltán
Magyar Könyvklub, 2001. 364 oldal, á. n.

A NYUGAT-KELETI DÍVÁN, Goethe öregkori költészetének nagyzenekari nyitánya nehéz olvasmány. Élvezetéhez ugyan elegendő a fokozott fogékonyság, *elsajátítása* azonban életrajzi háttértudást, megalapozott nyelvi jártasságot, az iszlám kultúrkör érintőleges ismeretét, költőikézművészeti sejtelmeket és némi filozófiai tapasztalatot követel. Goethe olyan alkotó volt, aki műveit – még úgynevezett alkalmi költeményeit is – rejtett módon *egész életével* indokolta. Minél előbbre haladunk életművében, annál mélyebbre kell vetnünk tekintetünket, ha egy-egy versfolyamának medrét, medrének nem azonnal megnyilvánuló szellemföldrajzi domborzatát tisztázni akarjuk (nála még az ajtónak is számtalan ajtaja van).

A DÍVÁN korai változatai 1814 tavaszán szöknek szárbá, számban tetemesen gyarapodnak az első Rajna-vidéki utazás hónapjaiban, majd az 1815-ös második Wiesbaden környéki látogatás idején borulnak virágba, a Marianne Willemer iránti szerelem titkos utalásokkal teli párbeszéddarabjaiban.

Goethe iszlám vonzalmai mindazonáltal jóval korábbi keletűek: már huszonhárom éves korában himnikus költeményben dicsőíti Mohamed prófétát, az iszlám vallás alapítóját, s egy 1772 júliusában fogalmazott, Herdernek címzett levélben így áhítózik: „*Szeretnék úgy*